

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

МАКОВЕЙ Євгеній Олегович

УДК 821.161.2.09 (477)

СЛОВ'ЯНОЗНАВЧІ ПОГЛЯДИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата
історичних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник

доктор історичних наук, професор

Коляда Ігор Анатолійович,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, факультет історичної освіти, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор

Казьмирчук Григорій Дмитрович,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри історії для гуманітарних факультетів;

кандидат історичних наук

Янишин Богдан Михайлович,

Інститут історії України НАН України, старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст.

Захист відбудеться «15» квітня 2016 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «14» березня 2016 р.

**Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради**

Т.А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Пріоритетним напрямком сучасної вітчизняної історичної науки є вивчення наукової та ідейної спадщини відомих українських громадсько-культурних діячів, істориків-мислителів, які формували зміст національного відродження і розвитку Наддніпрянської України у другій половині XIX ст. Однією з таких непересічних особистостей був Пантелеймон Олександрович Куліш, подвижницька діяльність якого в ім'я збереження та розвитку національної самобутності рідного народу, його духовного поступу, розбудови національної культури в царині красного письменства, фольклористики, етнографії, історії України й історіософії, мовознавства та видавничої діяльності була оцінена ще сучасниками та продовжує вивчатися вченими різних напрямків і сьогодні. Однак, попри значні успіхи сучасного кулішознавства, залишається актуальним та науково значимим дослідження поглядів і наукових розробок П. Куліша щодо історичного розвитку слов'янських народів, їхнього національно-культурного відродження, осмислення національних ідентичностей, особливостей міжетнічних відносини.

Розкриття та аналіз цих аспектів наукової спадщини Пантелеймона Куліша дозволить істотно доповнити сучасні наукові знання у галузі української інтелектуальної історії XIX ст., допоможе краще зрозуміти пануючі оцінки і погляди української інтелектуальної еліти того періоду на міжнародні відносини у рамках слов'янського світу, мотивації національно-культурної діяльності.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційну роботу виконано в рамках загального наукового напрямку «Дослідження проблем гуманітарних наук», що розробляється професорсько-викладацьким складом Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова. Тему дисертації затверджено Вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 7 від 31 січня 2013 р.), уточнено (протокол № 11 від 23 лютого 2016 р.).

Мета дослідження полягає в аналізі та висвітленні поглядів і рефлексій українського мислителя щодо різних аспектів історії слов'янських народів.

Відповідно до мети дисертантом поставлено такі **завдання**:

- з'ясувати стан наукової розробки теми, рівень і повноту існуючої джерельної бази, методологічні принципи та методи дослідження;
- охарактеризувати етапи формування П. Куліша як славіста, вплив на цей процес українських національних ідеалів, життєвих обставин та найближчого інтелектуального оточення;
- проаналізувати історичні праці П. Куліша та визначити основні наукові підходи щодо осмислення історії слов'ян;
- розглянути бачення мислителем ролі національних ідентичностей (історії, мови, культури, християнської віри) у розвитку слов'янських народів;
- дослідити погляди вченого на різні аспекти історії українців, поляків, росіян, взаємини між цими народами та умови їх поліпшення у майбутньому;
- виробити практичні рекомендації щодо використання отриманих результатів дослідження у національно-культурній політиці української держави, проєкціях міжнаціональних відносин.

Об'єктом дослідження є слов'янознавчі погляди Пантелеймона Куліша як складова громадсько-культурного життя Наддніпрянської України у ХІХ ст.

Предмет дослідження – етапи формування та еволюція славістичних поглядів П. Куліша.

Хронологічні межі дисертації визначені її тематичною спрямованістю та завданнями й охоплюють період від початку наукової діяльності П. Куліша (середина 1840-х рр.) до дати смерті українського вченого-історика (1897 р.).

Географічні межі дослідження охоплюють простір розселення українського, польського, російського народів у етнічних кордонах, що склалися у Центрально-Східній Європі на початок ХІХ ст.

Методологічні засади. Теоретико-методологічну основу становлять принципи системного аналізу та узагальнення, історизму, історичного плюралізму, багатофакторності, об'єктивності, системності. Для реалізації окреслених завдань використано як загальнонаукові, так і власне історичні методи: проблемно-хронологічний, аналітичний, типологічний, історико-критичний, комплексного підходу до предмета дослідження.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження полягає у тому, що:

вперше

- комплексно і всебічно досліджено бачення П. Кулішем ролі історії, мови, культури та релігії у розвитку слов'янських народів;
- розкрито сутність Кулішевих поглядів на особливості політичної культури, ментальності польського та російського народів у їх порівнянні та взаємозв'язку з українським;
- висвітлено оцінки українського історика щодо значення природно-географічних, історичних, економічних факторів у становленні, зміцненні польської та російської державності, причинах занепаду Української козацької держави.

Уточнено:

- окремі сторінки біографії вченого-історика, вплив життєвих обставин та оточення на формування ідейного поля П. Куліша;
- сутність дефініцій «руський народ», «руська народовість», «ляхи» «польська народовість», «задесенці», «литвини» та ін.

Дістало подальшого розвитку:

- змістове вивчення історіографічного, публіцистичного доробку, епістолярної спадщини Пантелеймона Куліша;
- визначення впливу наукової, громадсько-культурної діяльності українського історика на подальший розвиток українознавчих і славістичних студій.

Науково-практичне значення одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в тому, що вони дозволяють заповнити прогалини в історіографічному полі слов'янознавства та сприятимуть підготовці фундаментальних праць з інтелектуальної історії України, української історіографії ХІХ ст. Фактичний матеріал і висновки доцільно використати у навчальній діяльності, для створенні нових навчально-методичних посібників, теоретичного наповнення лекцій із різних спецкурсів.

Висновки і рекомендації дисертаційного дослідження можуть бути використані при формуванні внутрішньо- та зовнішньополітичного курсів держави.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова. Результати дослідження було оприлюднено на 10 міжнародних та всеукраїнських конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Права людини: історія і сьогодення» (Житомир, 2012); Міжнародній науково-методичній конференції «Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: погляд крізь віки» (Київ, 2012); Всеукраїнському науковому семінарі «Довге ХІХ ст. в Україні: питання національної модернізації» (Київ, 2013); Всеукраїнській науковій конференції «П'яти Всеукраїнські Драгоманівські читання молодих істориків» (Київ, 2013); Міжнародній науковій конференції «Україна в етнокультурному вимірі століть. До 175-річчя з дня народження видатного українського етнографа Павла Чубинського» (Київ, 2014); Всеукраїнському круглому столі «Т.Г.Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ» (Київ, 2014); Всеукраїнській науковій конференції «Шості Всеукраїнські Драгоманівські читання молодих істориків» (Київ, 2014); Науковій конференції «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.» (Київ, 2014); Круглому столі присвяченому М.П. Драгоманову (Київ, 2015); ХVІІІ Всеукраїнській науково-практичній конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції» (Київ, 2015).

Публікації. Основні положення та результати дисертації відображено в 13 публікаціях, серед яких п'ять – у вітчизняних фахових виданнях, одна – у закордонному фаховому виданні.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, які містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (528 найменувань). Основний текст дисертації викладено на 176 сторінках, загальний обсяг дисертації – 224 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету й завдання, визначено об'єкт і предмет вивчення, хронологічні й територіальні межі, методи дослідження, розкрито наукову новизну, практичне значення дисертації, відображено апробацію її результатів.

Перший розділ «**Історіографія, джерела та методологія дослідження**» присвячений аналізу стану наукового вивчення проблеми, з'ясуванню повноти джерельної бази та окресленню методологічної основи дисертаційної роботи.

У підрозділ 1.1. «*Ступінь розробки теми*» автор за методологічними підходами, трактуваннями наукової діяльності історика виокремлює дорадянський (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.), радянський (історіографія 1920-х – початку 1930-х рр. та 1930-х – початку 1990-х рр.) та сучасний етапи у вивченні слов'янознавчих поглядів Пантелеймона Куліша. У межах названих періодів розвитку історіографії здійснено також аналіз праць учених з української діаспори.

Перші студії по персоналії та аналізу ідей П. Куліша з'явилися ще за життя історика. Так, російські вчені (М. Петров, О. Пипін, О. Спасович¹) виявили в творчості та науковому світогляді мислителя два великих періоди: перший – П. Куліш – романтик в осмисленні історії слов'ян та ярий українофіл; другий – поміркований і об'єктивний дослідник зі своїм унікальним підходом. Українські ж учені другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. (М. Барвінський, М. Драгоманов, М. Костомаров, М. Павлик, І. Франко²) аналізували тему козацтва і фактично не приділяли уваги іншим аспектам Кулішевого наукового дискурсу – зокрема слов'янознавству. У працях Б. Грінченка, О. Лазаревського, О. Маковей, В. Шенрока³, що були опубліковані на початку ХХ ст., розкривалися більшою мірою біографічні аспекти Кулішевого життя. У той же період масивний історіографічний доробок українського вченого ХІХ ст. було відзначено у синтетичних роботах М. Грушевського, М. Василенка, В. Іконнікова⁴.

Кулішезнавство 1920-х рр. представлене насамперед роботами Д. Багалія, О. Грушевського, Д. Дорошенка, М. Сріблянського, С. Єфремова, Є. Кирилюка, В. Міяковського, В. Петрова, І. Ткаченка, С. Томашівського⁵. На Західній Україні у

¹ *Петров Н.И.* Очерки истории украинской литературы / Н.И. Петров. – К., 1884. – 458 с.; *Пыпин А.Н.* История славянских литератур. Изд. 2-ое / А.Н. Пыпин, В.Д. Спасович. – СПб, 1879. – Т. 1. – 447 с.

² *Грінченко Б.Д.* Діалоги про українську національну справу / Б.Д. Грінченко, М. П. Драгоманов. – К., 1994. – 189 с.; *Костомаров Н. П.А.* Кулиш и его последняя литературная деятельность / М. Костомаров // Киевская старина. – 1883. – Т. 5. – № 8. – С. 362–368.

³ *Грінченко Б. П. А.* Кулиш. Биографический очерк / Б. Грінченко. – Чернигов, 1899. – 100 с.; *Лазаревский А.* Предки П.А. Кулиша / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1898. – № 9. – С. 62–65; *Маковей О. П.О.* Куліш: Огляд його діяльності / О. Маковей. – Львів, 1900. – 169 с.; *Шенрок В. П.А.* Кулиш: биографический очерк / В.И. Шенрок. – К., 1901. – 255 с.

⁴ *Грушевский М.С.* Развитие украинских изучений в ХІХ в. и раскрытие в них основных вопросов украиноведения / М.С. Грушевський // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914–1916. – Т. 1. – С. 1–37; *Василенко М.* Очерки по истории Западной Руси / М. Василенко. – К., 1916. – 589 с.; *Иконников В.* Опыт русской историографии / В. Иконников. – К., 1891–1908. – 1956 с.

⁵ *Багалій Д.* Нарис української історіографії / Д. Багалій. – К., 1923–1925. – Т.1–2; *Грушевський О.* Пантелеймон Куліш / О. Грушевський // Шлях. – К., 1918. – Ч.1-2. – С. 81–90; *його ж.* Історичні погляди П.О. Куліша / О. Грушевський // Літературно-науковий вісник. – 1919. – Кн. 7–9. – С. 77–93; *Дорошенко Д.І.* П.Куліш: огляд його життя й літературної та наукової праці / Д.І. Дорошенко – Берлін, 1923. – 208 с. *його ж.* Пантелеймон Куліш / Д.І. Дорошенко. – Ляйпциг, 1928. – 207 с.; *Сріблянський М.* Трагічна постать / М. Сріблянський // Українська хата. – 1909. – Ч. 3–4. – С. 8; *Єфремов С.* Без синтезу: До життєвої драми Куліша / С. Єфремов. – К., 1924. – 22 с. *його ж.* Провіянний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша / С. Єфремов // Пантелеймон Куліш. Збірник праць комісії для видання пам'яток новітнього письменства [За ред. С. Єфремова та О. Дорошкевича]. – К., 1927. – С. 5–11; *Кирилюк Є.П.* Пантелеймон Куліш / Є. Кирилюк. – Х., 1929. – 93 с.; *його ж.* Бібліографія праць П.О.Куліша та писань про нього / Є. Кирилюк. – К., 1929. – 121 с.; *Міяковський В.* З просвітньої діяльності П. Куліша / В. Міяковський // Літературно-науковий вісник. – 1919. – Т. LXXV. – Кн. VII – IX; *Петров В.* Пантелеймон Куліш у п'ятдесяти роки. Життя. Ідеологія. Творчість / В. Петров. – К., 1929. – 172 с.; *Ткаченко І. П.О.* Куліш: Критико-біографічний нарис / І. Ткаченко. – Х., 1927. – 72 с.; *Томашівський С.* Куліш і укр. нац. ідея / С. Томашівський // Під колесами історії: Нариси і статті. – Берлін, 1922. – 101 с.

міжвоєнний період знаковим періодами у житті П. Куліша займалися М. Возняк, М. Кордуба, В. Щурат⁶.

На рубежі 1920–1930-х рр. наукові традиції у сфері кулішезнавства були обірвані, адже з позицій марксистської ідеології П. Куліша було кваліфіковано як «ідеолога українського буржуазного націоналізму». Лише наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. аспекти діяльності П. Куліша пов'язані з журналом «Основа» висвітлив М. Бернштейн, з розвитком українського книгодрукування – О. Дей. У 1969 р. радянський історик Л. Коваленко зазначив, що П. Куліш був реакціонером і абсолютно хибно вважав руйнівною роль народних мас в історичних процесах XVI–XVIII ст.⁷

Протягом 1970–1980-х рр. біографія та інтелектуальна спадщина українського історика фактично не досліджувалися радянською історичною наукою. Певний вакуум, що склався в радянській історіографії, заповнили роботи вчених з української діаспори. Так, М. Андрусак, Б. Крупницький, Л. Винар вивчали погляди П. Куліша на найважливіші події вітчизняної історії, причини занепаду української державності⁸. О. Оглоблін та П. Петренко досліджували біографію П. Куліша, розкрили його ідейну еволюцію, висвітлили історичні погляди на минуле України⁹. Г. Вібе та Г. Грабович вивчали наукові пошуки українського історика XIX ст. у гоголезнавстві, історії козацтва. Ю. Луцький, відкинувши всі ідеологічні застереження державницької школи української діаспорної історіографії, намагався обґрунтувати його ревізійні повороти в оцінках козацького періоду історії України¹⁰.

Якісно новий період розвитку кулішезнавства розпочався після 1991 р. Так, у 1990-ті рр. своєрідним історіографічним і методологічним орієнтиром для досліджень із історії України XIX – початку XX ст. були індивідуальні та колективні

⁶ *Возняк М.* Куліш як редактор «Причепа» Левицького / М. Возняк. – Львів, 1928. – 56 с.; *його ж.* Останні зносини П.Куліша з Галичанами: З додатком його листування з М.Павликом / М. Возняк. – Л., 1928. – 76 с.; *Кордуба М.* Причинки до урядничої служби Куліша / М. Кордуба // Записки наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1930. – Т. 100. – С. 327–377; *Щурат В.* Філософічна основа творчості Куліша / В. Щурат. – Львів, 1922. – 56 с.

⁷ *Бернштейн М.* Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х рр. XIX ст. / М. Бернштейн. – К., 1959. – 216 с.; *Дей О. І.* Книга і друкарство на Україні / О. Дей. – К., 1965. – 315 с.; *Коваленко Л.А.* Історіографія Української РСР. Від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції / Л.А. Коваленко. – К., 1983. – 118 с.

⁸ *Андрусак М.* Українська історіографія. Збірник українського наукового інституту в Америці / М. Андрусак. – Сент-Поль–Мінессота–Прага, 1939. – 231 с.; *Крупницький Б.* Богдан Хмельницький в світлі української історіографії / Б. Крупницький // Київська старовина. – 1995. – №6. – С. 31–35; *Винар Л.* Огляд історичної літератури про початки української козащини / Л. Винар // Козацька Україна. Вибрані праці [Ред. Валерій Степанков, упор. Алла Атаманенко]. – К.; Львів; Нью-Йорк; Париж, 2003. – С. 466–498.

⁹ *Оглоблін О.* Куліш Пантелеймон / О. Оглоблін, П. Петренко // Енциклопедія Українознавства. – Львів:НТШ, 1994. – Т4. – С. 1231–1232.

¹⁰ *Вібе Г.Д.* Куліш як гоголезнавець / Г.Д. Вібе. – Вінніпег, 1972. – 24 с.; *Грабович Г.* До питання про критичне самоусвідомлення в українській думці XIX ст.: Шевченко, Куліш, Драгоманов / Г. Грабович // Сучасність – 1996 – № 12. – С. 90–94; *Луцький Ю.* Листування з Євгеном Сверстюком [Текст] / Ю. Луцький – Балтимор; Торонто, 1992. – 89 с.

монографії В. Сарбея¹¹. Вчений зарахував П. Куліша до пророків Нової України, які створювали історичний гранд-наратив майбутньої політичної нації.

Значне місце відведено аналізу національно-культурницької діяльності П. Куліша у монографії та статтях І. Коляди¹², який показав персоналію історика крізь призму соціокультурних і суспільних процесів, у яких брала участь та які започатковувала українська інтелігенція. Громадська, національно-культурна активність Пантелеймона Куліша розкрита у контексті розвитку українського суспільно-політичного руху та думки у працях В. Борисенка, О. Доценка, Л. Іванової, П. Чернеги¹³.

Інтерес до вивчення біографії, громадсько-культурної діяльності, наукового і науково-популярного доробку П.О. Куліша посилюється на початку ХХІ ст. На сьогодні ми виділяємо такі напрямки дослідження багатогранної інтелектуальної спадщини П. Куліша: 1) літературознавчий та філологічний – роботи В. Владимирової, А. Гуляка, Т. Должикової, В. Івашківа, М. Жулинського С. Ковпіка, В. Погребенника, П. Пирогової, В. Слободянюка, О. Федорука та ін.¹⁴;

¹¹ Нариси з історії українського національного руху (колективна монографія) [відп. ред. В.Г. Сарбей] – К., 1994 – 190 с.; Українське питання в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): Кол. наук. монографія в 3 ч. / Відп. ред. В.Г. Сарбей. – К., 1999.

¹² Коляда І. Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 2010. – 400 с.; *його ж.* Творчість П. Куліша та український націогенез / І. А. Коляда // Матеріали ІІІ–ІV наукових семінарів «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці ХІХ – на поч. ХХ ст.». – К., 2011. – С. 324–331; *його ж.* Українська інтелігенція у російському інформаційному просторі другої половини ХІХ ст.: до історії взаємин П. Куліша і цензурних органів / І.А. Коляда, О.Ю. Кирієнко // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки: наук. вісник: зб. наук. праць / Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, НАН України. – К., 2013. – Вип. 77 (№10). – С. 19–25.

¹³ Борисенко В.Й. Культурно-освітня діяльність громадськості Лівобережної України в 1825–1860 роках / В.Й. Борисенко, І.М. Левченко. – К., 2002. – 106 с.; *його ж.* Боротьба демократичних сил за народну освіту на Україні в 60–90-х рр. ХХ ст.: монографія / В.Й. Борисенко. – К., 2011. – 161 с.; Доценка О.Г. Український суспільно-політичний рух у другій половині ХІХ ст.: навчальний посібник для студ. гуманітарних фак. вузів / О.Г. Доценка, Л.Г. Іванова. – к., 2010. – 265 с.; Іванова Л.Г. Україна між Сходом і Заходом: українська національна ідея в суспільно-політичній думці 50-60-х рр. ХІХ ст.: монографічне дослідження / Л. Г. Іванова; відп. ред.: М.Ю. Виговський. – Київ: Дніпро, 2008. – 302 с.; *її ж.* Українська суспільно-політична думка ХVІІІ–ХІХ ст.: напрямки, форми, тенденції: наукові розвідки / Л.Г. Іванова; упоряд.: М.Ю. Виговський. – К., 2011. – 341 с.; Чернега П.М. П. Куліш у суспільно-політичному русі України ХІХ ст. / П.М. Чернега // Література та культура Полісся: історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях / відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко. – Ніжин, 2013. – Вип. 72. – С. 129–139.

¹⁴ Ковпик С.І. Драматургія Пантелеймона Куліша: духовні виміри, проблематика, жанровий діапазон. – Рукопис. Дис... канд. філол. наук: 10.02.01 – українська література. – Херсонський державний університет, Херсон, 2005. – 457 арк.; Слободянюк Н.Ю. Український національно-культурний компонент у мові художньої історичної прози Пантелеймона Куліша: Автореф. / Н.Ю. Слободянюк; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 20 с.; Федорук О.О. Пантелеймон Куліш і літературний процес у Західній Україні 60-х - початку 70-х років ХІХ ст.: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / О.О. Федорук; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2001. – 19 с.

2) біографічний – О. Кравченко, Є. Нахліка, Н. Побірченко¹⁵; 3) філософсько-культурологічний – роботи В. Пуліної, А. Сініциної, О. Тютюнника та ін.¹⁶; 3) історичний – роботи П. Гончарука, Л. Похилої, М. Скринника, В. Терлецького, В. Шевченка, О. Яся¹⁷.

Найбільш авторитетним дослідником персоналії, літературної творчості, громадсько-культурної діяльності, світогляду Пантелеймона Куліша є літературознавець Євген Нахлік. Титанічна робота в області біографії П. Куліша була пророблена Наталією Побірченко. Ґрунтовним фактологічним наповненням характеризується дослідження Оксани Кравченко. Слід відзначити історіософське осмислення діяльності П. Куліша у студіях Ігоря Гирича¹⁸.

Історіософські погляди Пантелеймона Куліша розглядали такі дослідники як Л. Похила, яку цікавили перш за все погляди мислителя на загальний історичний процес розвитку українського народу, та О. Ясь, предметом розгляду якого стали дослідницький інструментарій П. Куліша та еволюція його поглядів на козацтво. Серед найбільш наближених до предмету нашого дослідження дисертацій необхідно згадати захищену у 2001 році роботу Л. Грінберга, в якій висвітлено історичні передумови формування культурологічних поглядів П. Куліша, визначено його історіософського світобачення на подальший розвиток української національної ідеї¹⁹.

Отже, комплекс наукових праць щодо аналізу інтелектуальної спадщини П. Куліша не репрезентує повною мірою поглядів історика на різні аспекти історії

¹⁵ *Кравченко О.* Пантелеймон Куліш. Життя, віддане просвітництву: монографія / О. Кравченко. – Умань, 2009. – 342 с.; *Нахлік Є.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: Наукова монографія: У 2 т. / Є. Нахлік. – К., 2007; *Побірченко Н.* Життя і постать Пантелеймона Куліша у листуванні, спогадах сучасників та шанувальників [текст]: в 3 т. / Н. Побірченко. – Умань, 2010.

¹⁶ *Пуліна В.І.* Естетичні позиції в культуротворчості Пантелеймона Куліша: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.08 / Вікторія Іванівна Пуліна ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 20 с.; *Сініцина А.В.* Історико-філософські ідеї українського романтизму (П.Куліш, М.Костомаров): Автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / А.В. Сініцина ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2001. – 20 с.; *Тютюнник О.М.* Особа і суспільство у філософії Пантелеймона Куліша: автореф. дис... канд. філософ. наук.: 09.00.05 / О.М. Тютюнник ; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2009. – 19 с.

¹⁷ *Гончарук П.С.* Суспільно-політичні та історичні погляди П.О. Куліша: До 110-ї річниці його світлої пам'яті (1819–1897). – К., 2006. – 264 с.; *Похила Л.С.* Історичні погляди П.Куліша: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одеський держ. ун-т ім. І.І.Мечникова. – О., 1998. – 190 арк.; *Скринник М.* Пантелеймон Куліш як речник консервативної духовної традиції в Україні // *Сучасність*. – 2001. – Ч. 5; *Ясь О.* Козацько-гетьманська минувшина в рецесії П. Куліша (1840-ві – початок 1860-х років) - О. Ясь // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – №8. – С. 24–44 с.; *його ж.* Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870-1880-х років / О. Ясь // *Історіографічні дослідження в Україні*. – К., 2007. – № 17. – С. 78–105.

¹⁸ *Гирич І.* Пантелеймон Куліш на тлі суспільного життя / І. Гирич // *Молода нація: Альманах*. – 01/2004. – N1(30): Пантелеймон Куліш (1819–1897). – С. 5–13.

¹⁹ *Грінберг Л.Ф.* Історіософське світобачення П.Куліша (культурологічний аспект): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.Ф. Грінберг ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2001. – 20 с.

слов'янських народів, особливості їх міжетнічних взаємин, культурних взаємовпливів.

У підрозділі 1.2. «Характеристика джерел та методологія дослідження» визначено і проаналізовано основні масиви архівних та опублікованих джерел. Значну групу архівних джерел (понад 90 справ) склали документи з Центрального державного історичного архіву м. Києва (ЦДІАК України) та Інституту рукописів НБУ імені В. Вернадського. У дослідженні нами відділені й охарактеризовані такі групи: 1) джерела особистого походження (щоденники, спогади, автобіографічні записи, твори); 2) спогади сучасників про Пантелеймона Куліша; 3) листування історика (опубліковане та рукописне); 4) матеріали актового характеру (формуляри, ділові папери українського вченого, судово-слідчі, жандармські документи); 5) опублікована та рукописна наукова, науково-популярна та публіцистична спадщина дослідника.

Матеріали актового характеру, які допомогли уточнити ряд біографічних аспектів, представлені у фондах 293 – «Київський цензурний комітет»; 294 – «Канцелярія Київського окремого цензора; 442 – «Канцелярія Київського генерал-губернатора», 707 – «Київський навчальний округ»,» та опублікованих документальних збірниках²⁰.

Значна кількість листів ученого вивчалася з фондів Інституту рукописів НБУ імені В. Вернадського (ф. I–III «Пантелеймон Куліш»), Державного історичного архіву України м. Києва (ф. 873 – «Г. Галаган», 3052 – «М. Сумцов»).

Цінний матеріал про життя та інтелектуальну діяльність Пантелеймона Куліша, а особливо його сприйняття оточенням (як молодими захопленими його персоною особами, так і його критиками) надають нам спогади сучасників П. Куліша, рецензії та відгуки на його твори. Останні дозволяють розглянути його історичні (зокрема слов'янознавчі) погляди в контексті суспільної думки другої половини XIX ст. Ставлення сучасників до ідей, літературного, фольклористичного та наукового доробку П. Куліша у більшій мірі відображують рецензії та відгуки на праці українського історика – М. Драгоманова, Г. Карпова, М. Костомарова, М. Максимовича, Д. Мордовцева, М. Павлика, І. Франка. Вони публікувалися у популярних тогочасних громадсько-політичних, наукових, літературних наддніпрянських, російських та галицьких періодичних виданнях («Киевский телеграф», «Киевская Старина», «Современник», «Университетские известия», «Життє і слово», «Правла», «Народ», «Діло») та віддзеркалювали ставлення тогочасних інтелектуалів до справ, наукових студій П. Куліша.

Наукові і науково-популярні праці за життя українського історика публікувалися як окремим накладом, так і частинами у журналах «Основа», «Киевская старина», галицьких («Мета», «Руська хата») та російських («Русская беседа» та ін.) часописах. Значна кількість наукового доробку П. Куліша доступна у рукописах, що містять авторські правки, коментарі.

²⁰ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. / АН УРСР: Археограф. комісія, Ін-т історії; ЦДІА України у м. Києві; [упоряд.: І. Л. Бутич, І. І. Глизь, О. О. Франко; редкол.: П. С. Сохань (голов. ред.) та ін.]. – К., 1990.

Загалом можемо констатувати, що база дослідження має доволі широкий спектр джерел, високий рівень інформативності, автентичності і достовірності.

Теоретичною базою дослідження став системний підхід. Застосування порівняльно-історичного методу дозволило проаналізувати історіографічні здобутки, простежити динаміку вивчення дослідниками окремих сторін громадсько-культурного життя П. Куліша, його наукової спадщини, оцінки історичних та слов'язнознавчих студій. Для характеристики джерельної бази застосовано методи типологізації та класифікації. Використання конкретно-історичного методу відкрило можливість встановити факти та події, що складають основу життя й діяльності П.О. Куліша. Об'єктивний аналіз подій соціокультурного життя суспільства та трансформації світогляду П. Куліша обумовило використання історико-аналітичного методу. Методом дефініцій визначено специфічні поняття, що були введені в науковий обіг П. Кулішем: «руський народ», «руська народність»²¹ «московити»²² «південноруська народність» (українці), «північноросійська народність» (росіяни), «задесенці» та «литвини» (білоруси).

Для об'єктивного трактування слов'язнознавчих поглядів і студій П. Куліша нами було враховано те, що його наукові пошуки були обумовлені прагненням обґрунтувати окремішність українців як етнічної спільноти.

Отже, здійснивши історіографічний огляд, проаналізувавши джерельну базу дослідження та визначивши його методологічні засади, ми отримали можливість комплексно дослідити слов'язнознавчі погляди П. Куліша.

Другий розділ **«Формування Пантелеймона Олександровича Куліша як славіста»** присвячений аналізу того, як родинне походження, освіта, професійна діяльність, міжособистісні і міжнародні контакти, загальна соціокультурна ситуація впливали на формування ідейного поля П. Куліша.

У підрозділі 2.1. *«Пантелеймон Куліш у період фахового становлення (1840–1860-ті рр.)»* відзначено, що козацьке походження роду, старосвітський уклад життя батьків, спілкування з простим людом стали чинниками, що формували національну самосвідомість майбутнього історика. Активне співробітництво П. Куліша на початку 1840-х рр. з М. Костомаровим, І. Хільчевським, М. Юзефовичем стало надзвичайно важливим для формування наукового світогляду інтелектуала, його фахових компетенцій. Загалом у 1840-ві роки молодий історик почергово перебував то в українському простонародному середовищі під час своїх фольклористичних експедицій, то в колективі найавторитетніших літераторів та вчених-славістів.

Важливою подією в науковій діяльності П. Куліша було відрядження до Пруссії, Саксонії, Австрії для вивчення слов'янських мов, літератур та історії.

Значну увагу нами приділено висвітленню тульського періоду (кінець 1840-х – початок 1850-х рр.) в житті П. Куліша. Ми доводимо, що незважаючи на всі труднощі заслання, він не був відрізаний від інформаційного простору імперії, був ознайомлений із передовими науковими тенденціями і мав змогу продовжити

²¹ Під цими назвами український історик мав на увазі саме український народ, вважаючи тільки його власником цієї назви.

²² За П. Кулішем – слов'янський компонент російського народу.

самоосвіту: вивчав іноземні мови (англійську, італійську, німецьку, польську, французьку), багато читав.

Період 1850-х – першої половини 1860-х рр. став вершиною різнобічної громадсько-культурної діяльності П. Куліша, коли він заслужено здобув великий авторитет і повсюдне визнання серед української громадськості.

Однією з суперечливих сторінок життя українського мислителя був період його чиновницької служби у Варшаві (1864–1867 рр.), коли на життєвому шляху митця з'являються особистості, що викликають захоплення, впливають на формування його ідейного світобачення, історіософських поглядів.

Отже, період 1840–1860-х рр. став для П. Куліша часом формування його ідейного поля, на яке впливали українські та зарубіжні інтелектуали. Поряд із цим відмінність Кулішевих поглядів призвела до розриву з деякими представниками українського національно-культурного руху. На наше переконання, це було неминучим, адже український рух ХІХ ст. потребував не тільки прихильників прямої дії, які б кляли свої долі на вівтар боротьби, а й будівничих інтелектуальних підмурків народу-нації.

Підрозділ 2.2. *«Життя та ділові зв'язки П.Куліша в період інтелектуальних трансформацій та творчого усамітнення (1870-ті–1890-ті рр.)»* присвячений суперечливому і в той же час плідному в науковому плані періоді життя українського історика.

Розібравши відносини П. Куліша із О. Барвінським, Н. Вахнянином, І. Пулюєм та ін., ми з'ясували, що він одним із перших вийшов на прямий комунікативний контакт із представниками західноукраїнської інтелігенції, але через низку суб'єктивних обставин не став до активної співпраці (окрім спільних і тримвалих проектів з І. Пулюєм).

Період 1874–1879 рр. ми, як і основні дослідники-кулішезнавці, схильні оцінювати як переламний у житті Пантелеймона Куліша. Він змінив методологію власних історичних досліджень, які передусім будував на архівних джерелах, глибоких історіософських спостереженнях. У ціннісних орієнтирах історик відмовився від романтичного козакофільства, а взяв за основу загальнолюдські цінності, демократичний ідеал. Змінився рід занять П. Куліша, він відійшов від будь-яких варіацій чиновницької служби, громадської роботи, занурився у господарські справи, науку, закордонні подорожі. Відбувся розрив із багатьма українськими інтелектуалами, а давні покровителі (насамперед М. Юзефович) змінили ставлення до Пантелеймона Олександровича на діаметрально протилежне.

На початку 1880-х рр. для кращого розуміння польської історії П. Куліш зав'язує знайомства з представниками польської інтелектуальної еліти. У підрозділі подано оцінки П. Куліша його польськими колегами, визначено характер українсько-польського співробітництва, названо причини провалу практичної реалізації ідеї українсько-польського примирення. У 1870-х – 1890-х рр. коло інтелектуального спілкування П. Куліша складали поляки М. Грабовський, С. Зенович, К. Свідзінський, Маврицій-Юзеф Волі, Т. Шумський, подружжя Юркевичів; росіяни П. Плетньов, Сергій і Костянтин Аксакови, Лев і Володимир Жемчужникови, М. Катенін.

Таким чином, можна констатувати, що, попри досить складні життєві обставини, намагання постійно пливати проти течії загального річища ідей українського руху, П. Куліш мав змогу сформуватися як повноцінний дослідник-славіст.

У третьому розділі дисертації «Еволюція славістичних поглядів П. Куліша» охарактеризовано історіографічну спадщину П. Куліша, викладено розвиток та сутність його поглядів на слов'янські ідентичності, проблему етно- та націогенезу польського, російського, частково українського та білоруського народів, особливості їхньої ментальності, політичної культури.

У підрозділі 3.1. «Інтелектуальна та історіографічна спадщина Пантелеймона Куліша» проаналізовано наукові праці українського історика, виділено слов'язнавчий компонент. У перших дослідженнях («Книга о ділах народу українського і славного Війська козацького Запорозького» (1846), «Повесть об украинском народе» (1846)) центральною була думка про рівноправне становище українського народу в слов'янському світі, а історія народу сприймалася автором як своєрідна морально-естетична система в межах якої й склалися взаємовідносини між різними етносоціальними спільнотами.

У 1861–1862 рр. в журналі «Основа» вийшла серія історичних розвідок і науково-популярних праць П. Куліша²³, які містили чіткі ідентифікації слова «Україна» з етнічними землями наддніпрянських і галицьких українців, історія України пов'язувалася не тільки з козацтвом, а й впливами сусідніх держав.

Детальну характеристику надано фундаментальним історичним працям Пантелеймона Олександровича, що вийшли у 1870-ті – 1880-ті рр.²⁴ та ознаменували розрив П. Куліша з тогочасною традицією українського історіописання, протиставили його колишнім наставникам та друзям – насамперед М. Костомарову та М. Максимовичу.

Отже, П. Куліш залишив по собі значний історіографічний доробок, який із сучасних методологічних позицій ще належним чином не оцінений. Різноманітна наукова спадщина історика дає можливість аналізувати його славістичні погляди.

У підрозділі 3.2. «Осмислення слов'янських ідентичностей у науковій спадщині історика» висвітлюються рецепції Пантелеймона Куліша на роль історії, мови та культури у творенні національної ідентичності слов'янських етносів. Окремо

²³ Кулиш П. Полякам об украинцах / П. Кулиш // Основа. – СПб, 1862. – №2. – С. 67-86; Кулиш П.О. Історія України од найдавніших часів / П.О. Куліш // Основа. – 1861. – № 9. – С. 94–96; Кулиш П.О. Виговщина / П.О. Куліш // Основа. – 1861. – № 11–12. – С. 10–15 та ін.

²⁴ Кулиш П.А. История воссоединения Руси: в 3 т. / П.А. Кулиш. – СПб., 1874; Кулиш П.А. Казаки в отношении к обществу и государству / П.А. Кулиш // Русский архив. – 1877. – Т. 1. – № 3. – С. 352–368; т. 2. – № 6. – С. 113–135; Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши: 1340 – 1654 гг. / П.А. Кулиш. – Т. 1. – Москва, 1888. – 281 с.; Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши / П.А. Кулиш. – Т. 2. – Москва, 1888. – 399 с.; Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши / П.А. Кулиш. – Т. 3. – Москва, 1889. – 415 с.; Кулиш П.А. «Украинские казаки и пань в двадцатилетие перед бунтом Богдана Хмельницкого» / П.А. Кулиш // Русское обозрение. – 1895. – № 1-5; Кулиш П.О. Крашанка русинам и полякам на Великдень 1882 року. – Вид. 2-ге / П.О. Куліш. – Львів, 1882. – 40 с. та ін.

сфокусовано увагу на пошуку істориком оптимальної державотворчої моделі для українського народу та конструктивної взаємодії з іншими слов'янськими народами.

Розглядаючи історію слов'янських народів, П. Куліш відмітив їхню здатність розвивати свої ідентичності навіть без власної державності та трактував слов'янське відродження як детермінований процес. У поглядах на роль історії у формуванні слов'янської ідентичності український історик не був сталим. Так, спочатку він вважав: героїчна та популяризована історія має виривати поневолені слов'янські народи з імперського історичного нарративу, формувати в них національну самоідентичність. Однак, з другої половини 1860-х рр. головним кредом історичних досліджень П. Куліша стає пошук неупередженої історичної істини, а тому у вивченні історії слід перш за все шукати причини сучасного становища народу. Український мислитель був переконаний, що за особливостями свого історичного, культурного розвитку, ментальними рисами українці були приналежні до західної цивілізації і неодмінно мали стати невід'ємною її частиною.

У підрозділі нами відзначено, що Пантелеймон Куліш був далекий від абсолютизації мови як критерію національної ідентифікації, але аргументовано доводив, що у кожного народу має бути своя літературна мова. Відповідно до аргументів і поглядів П. Куліша, витоки української мови сягали дохристиянських часів, з-поміж сусідніх слов'янських мов вона була найбільш оригінальною та самобутньою. Польська мова тільки з XVI ст. ж позбулася латинського пливу та стала на шлях самобутнього розвитку. Російська ж мова, відповідно до тексту Кулішевої статті «Дві мови: книжня і народня», взагалі вважалася ним штучно сконструйованою.

Серед факторів слов'янського національно-культурного розвитку Пантелеймон Куліш виділяв вплив релігій та церковної організації. Слідуючи сентенції П. Куліша, християнство спочатку виступило денаціоналізуючим фактором. У той же час католицьке духовенство, на відміну від надзвичайного залежних від світської влади православних ієрархів, сприяло національній консолідації польського народу. Серед українства тільки середні та нижчі суспільні верстви були міцними носіями православної віри та стихійної національної ідентичності, боролися за її збереження.

Отже, позитивістська історія, мова, національна художня література та частково віра стати базисом формування національно-культурної окремішності, самобутності слов'янських народів. Стихійне слов'янське відродження вирвало багато народів з імперського середовища.

Підрозділ 3.3. «*Російське великодержавництво у славістичних студіях П. Куліша*» присвячений розкриттю сприйняття П. Кулішем політичної природи самодержавної Росії, оцінок політичної культури та трактування певних історичних віх у розвитку російського народу.

Крізь призму листовної комунікації П. Куліша з російськими громадськими і національно-культурними діячами нами розкрито погляди історика на сутність українсько-російських міжнаціональних відносин, взаємне сприйняття українців і росіян, причини певної побутової ворожості.

Пантелеймон Куліш попри цензурні перестороги зазначав, що російське самодержавство проводить цілеспрямовану політику формування наднаціональної

імперської ідентичності. На противагу цьому процесу П. Куліш, наводячи відмінні риси російського народу, обґрунтовував українську окремішність, але водночас не намагався зруйнувати духовну єдність між східнослов'янськими народами, яка мала давні корені і найбільш розминулася у часи Київської Русі. Український історик виступав за відновлення порушеної у XIII ст. історичної рівноваги, відновлення історичної справедливості в українсько-російських відносинах. На його думку, монгольське нашествя Батия призвело до занепаду української (на який упав основний удар завойовників зі Сходу) і зміцнення російської частини східнослов'янського етносу. Трактуючи українсько-московські відносини після Переяславської ради, П. Куліш вказав на такі риси політичної культури московських правителів, як відсутність поваги до виборної козацької влади, ігнорування інтересами значної частини українського населення, використання маніпуляції та сегментування суспільства на ворожі табори як елементів управління соціумом та досягнення експансіоністських цілей.

Пантелеймон Куліш неодноразово у своїх працях наголошував, що на розвиток російського народу вплинули не слов'янські етноси та їхні культурні традиції. Попри завойовницькі походи, приєднання до Московської держави, а згодом і Російської імперії, значних просторів на Далекому Сході, Півдні, у Прибалтиці, асиміляторська політика Московщини не могла знівелювати глибокі національні традиції приєднаних народів, а навпаки, деякі з них запозичувала.

Отже, у викладі своїх поглядів на східнослов'янський світ та природу російського великодержавництва П. Куліш заявив про відмінність українського та російського народів не тільки за мовними особливостями, але й за ознаками ментальності, політичної культури, цивілізаційними пріоритетами. Він стверджував, що гнобителем українців виступав не народ російський, а «правитель московський».

У підрозділі 3.4. *«Погляди П.Куліша на проблему етно- та націогенезу поляків»* розкрито погляди українського історика на фактори формування польського народу, його політичної культури, ментальності, висвітлено бачення мислителя можливості досягнення польсько-української згоди в останній чверті XIX ст.

На думку П. Куліша, слова «поляк», «Польща» – це не самоназва давнього народу, що мешкав на захід від р. Вісла, а введені «державними людьми» дефініції. Український вчений вважав, що основний удар монгольських завойовників припав саме на землі Південно-Західної Русі й у Польщі не було перерви в культурному та державному розвитку, не було такого економічного руйнування і занепаду. Разом із цим натиск «азіатської дичі» консолідував польський народ, змушував шляхту шукати злагоди з селянством, вибудовувати основи національної, а не станової єдності. Зовнішній фактор для єднання поляків зберігався й у XV–XVI ст. – це постійна небезпека набігів на польські землі кримських татар, стан перманентної війни з Османською імперією, потенційно ворожа Московська держава. Окрім цього Польща мала постійну підтримку західноєвропейського католицького світу, зростанню і розвитку гомогенного польського народу сприяли економічні чинники: вихід до Балтійського моря, стабільні торговельно-економічні відносини з країнами Західної Європи. Грошові прибутки Польська держава могла витратити на розвиток національної культури.

У підрозділі було виокремлено ключові характеристики політичної культури та ментальності поляків, що обумовлювали розвиток Речі Посполитої упродовж XVI–XVII ст., взаємовідносини з сусідніми народами. Серед рис, що мали позитивний націєтворчий характер, історик називав державний патріотизм, любов до героїчної історії та національних символів. За П. Кулішем, у політичній культурі поляків з'єднувалися досить полярні речі. З однієї сторони, це гордість за свій республіканський лад, протиставлення його переваг іншим формам правління (наприклад, самодержавству Московської держави), а з іншого – нехтування інтересами і потребами простого народу, польська кічливість і фанатична віра у свою правоту, нетерпимість до інших віросповідань.

На наше переконання, український історик пояснив причини різних національно-релігійних та соціально-економічних протиріч, висвітливши чинники, що призвели до політичного занепаду Речі Посполитої. Розглядаючи особливості польського народу, мислитель послідовно довів хибність ототожнення поляків і українців, обґрунтував національну окремішність обох слов'янських народів та намагався знайти шляхи майбутнього порозуміння між ними.

Інтелектуальна та громадсько-політична заслуга П. Куліша полягає у тому, що він перший прийшов до здавалося б простого умовиводу – минула історія, хоч яка вона кривава не була, не повинна заважати подальшим продуктивним міжетнічним відносинам.

П. Кулішем досить детально було проаналізовано основні аспекти польської історії та встановлено причини українсько-польського історичного конфлікту, який мав негативні наслідки для обох народів. Так, на думку історика, польським управлінцям не слід було перетворювати руські князівства на звичайні воєводства, тиснути на релігійні почуття, полишати українців освіти.

Таким чином, комплексне вивчення поглядів і рефлексій П. Куліша щодо різних аспектів історії слов'янських народів засвідчило оригінальність його історіософського осмислення довготривалого періоду (VII–XIX ст.) у розвитку польського, українського, російського та білоруського народів, фундаментальний науковий підхід щодо розробки практичних основ і стратегії міжнаціональних взаємин у перспективі. Значна кількість політичних, ментальних та культурних характеристик, що їх надав слов'янським народам Пантелеймон Куліш, зберігає свою актуальність і нині.

ВИСНОВКИ

У *«Висновках»* узагальнено результати дослідження та основні положення, винесені на захист.

- Історіографічний аналіз дозволив стверджувати, що напрацювання в області кулішезнавства досить масивні та водночас різнопланові. Зважаючи на предмет нашої історичної студії, варто назвати роботи таких сучасних дослідників як І. Гирич, П. Гончарук, О. Кравченко, Є. Нахлік, Л. Похла, О. Федорук, О. Ясь. Разом із цим історичний комплекс праць щодо аналізу інтелектуальної спадщини П. Куліша потребує розширення саме у напрямку аналізу та висвітлення історичного осмислення вченим XIX ст. історії слов'янських народів. Джерельна база наукової

роботи, що складається з матеріалів особистого та актового характеру, опублікованої та рукописної наукової, науково-популярної та публіцистичної спадщини українського історика є репрезентативною, має високий рівень інформативності й достовірності, розкриває всі аспекти досліджуваної нами проблеми. Застосування системного підходу та використання проблемно-хронологічного, аналітичного, порівняльно-історичного методів наукового пізнання сприяло розв'язанню завдань дисертації.

- Характеристика етапів життєвого шляху та наукової діяльності дали можливість констатувати, що Пантелеймон Куліш прожив відносно довге та плідне життя, зробивши значний внесок в українську історію, літературу, політичну думку. Якісна освіта, досвід практичної археографічної та фольклористичної роботи, доступ до унікальних джерел, широке коло інтелектуальних знайомств, закордонні подорожі, матеріальна стабільність забезпечували базу для формування та репрезентації оригінальних, науково обґрунтованих слов'янознавчих поглядів. 1840–1860-і рр. розглядається нами як період фахового становлення вченого, коли на його дослідницьку методологію, погляди, інші компетентності впливали широкі знайомства в російському та польському інтелектуальному середовищі, підтримка з боку М. Костомарова, М. Юзефовича. Український історик поєднував наукову, громадсько-культурну та чиновницьку діяльність. У 1870–1890-ті рр. П. Куліш заявив про себе як самостійний дослідник-позитивіст, незалежний від зовнішніх обставин та чужої думки. Він висловлював свої погляди відповідно до власної історичної концепції, яку сформулював на основі ретельної джерелознавчої роботи, глибокого осмислення історичних процесів.

- Аналіз історичних праць П. Куліша (у переважній більшості вийшли у 1870–1880-ті рр.) засвідчив, що слов'янознавчі пошуки вченого були обумовлені прагненням обґрунтувати окремішність українців як етнічної спільноти, визначити сенс історичного існування, місце в світі серед інших народів. У світогляді та дослідницьких принципах українського історика поєднувалися ідеї романтизму, позитивізму, методології Л. Ранке (досліджувати так, як це існувало насправді).

- Розгляд бачення П. Кулішем основоположних національних ідентичностей у слов'янському світі показав, що вчений не сприймав штучно героїзовану історію, його цікавив позитивний досвід минулого, який варто використати для подальшого державного будівництва. На його думку, основою такого мали виступати унормована відповідними правилами мова та високохудожня література. Серед факторів політичного та культурного розвитку слов'янських народів Пантелеймон Олександрович виділив вплив католицької та православної церков, їх внутрішніх організаційних і догматичних основ. В оцінці впливу католицької церкви на розвиток польського народу мислитель вказував на те, що з однієї сторони католицьке духовенство сприяло національній консолідації народу, його інтеграції до західноєвропейської культурної і політичної спільноти, а з іншої – фанатизм католицького духовенства та єзуїтів сприяли поширенню національно-релігійної нетерпимості в Речі Посполитій. Православне ж духовенство, на думку П. Куліша, мало незначний вплив на національну консолідацію українства, оскільки було залежним від існуючого політичного режиму.

- Дослідження поглядів ученого на різні аспекти історії слов'янських народів, дозволило нам констатувати, що Пантелеймон Куліш чітко заявив про відмінність українського та російського народів не тільки за мовними особливостями, але й за ознаками ментальності, політичної культури, цивілізаційними пріоритетами. Український, російський та білоруський народи належали до одного кореня, мали гармонійний спільний розвиток у рамках Київської Русі. Російський народ, всупереч раціональній (за П. Кулішем) логіці, узяв гору над іншими та почав насаджувати власні політичні і культурні цінності, що в більшості були запозичені від Золотої Орди, інших неслов'янських народів. Експансіоністські прагнення «московських правителів» сіяли розбрат між слов'янськими народами. Ненависть до імперського правління трансформувалася у вороже ставлення до росіян. Розглядаючи особливості націогенезу польського народу, мислитель послідовно довів хибність ототожнення поляків і українців, довівши національну окремішність обох народів. Разом із цим П. Куліш намагався, подолавши негативний архетип минулого, знайти шляхи майбутнього порозуміння між польським та українським народами. На думку історика XIX ст., у політичній культурі поляків з'єднувалися досить полярні речі: з однієї сторони це гордість за свій республіканський лад, а з іншого – свавілля правителів та господарів окремих земель (мова йде про магнатів), магнатський еготизм, релігійний фанатизм. Умовою майбутніх гармонійних взаємовідносин між українським, російським та польським народами за рекомендацією П. Куліша мала стати їх повна політична рівноправність, взаємоповага до історичних цінностей, вільний національно-культурний розвиток.

- Виходячи з отриманих результатів, дисертантом вироблено такі практичні рекомендації: у сфері національно-культурної політики слід врахувати думку П. Куліша про те, що, інтегруючись до якогось політичного міждержавного об'єднання, варто дбати про зміцнення власної національної ідентичності. У сфері інформаційної політики спеціальним державним установам та ЗМІ варто відштовхуватися від Кулішевого постулату «Ворожими можуть бути тільки політичні системи, а не народності»; у міждержавних відносинах із сусідами не потрібно повністю забувати про не безхмарне минуле, але слід вчитися на помилках і поспішати робити такі діяння, які б переважували ці помилки. До того ж цілком справедливим є твердження українського історика XIX ст., що замкнутим в одному географічному просторі народностям не слід ворогувати – це боротьба на самознищення і цим користуються треті сторони.

Проведене дослідження не вичерпує всі аспекти наукової, громадсько-культурної та інтелектуально діяльності П. Куліша. Подальшого вивчення потребують його закордонні, західноєвропейські контакти, видавнича та перекладацька діяльність, погляди історика на роль церкви у житті слов'янських народів, вплив економічних факторів та геополітичної ситуації на розвиток народів-націй, взаємодія держава–церква, належним чином має бути оцінена фольклористична спадщина вченого.

Список наукових праць за темою дисертації

Статті у вітчизняних фахових виданнях

1. *Маковей Є.О.* Слов'янський світ у поглядах Пантелеймона Куліша: аналіз ідентичностей / Є.О. Маковей // Гілея: Науковий вісник: Збірник наукових праць. – Випуск 76 (№ 9). – К.: Видавництво «Гілея». – Випуск 76. – К., 2013. – С. 43–46.

2. *Маковей Є.О.* Варшавський період життя Пантелеймона Куліша в оцінках сучасників та істориків // Наукові записки НПУ імені М.П. Драгоманова. – Випуск 11. – К.: Видавництво «Гілея», 2014. – С. 209–221.

3. *Маковей Є.О.* Українсько-московський конфлікт 1658–1659 рр.: спроба аналізу внутрішньої та зовнішньої складової у статті Пантелеймона Куліша «Виговщина» / Є.О. Маковей // Гілея: Науковий вісник: Збірник наукових праць. – К.: Видавництво «Гілея», 2014. – Випуск 89 (10). – С. 28–31.

4. *Маковей Є.О.* Аграрний чинник в історії польсько-українського протистояння упродовж XVI – XVII ст.: рецепція П. Куліша. / Є.О. Маковей // Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць. – Випуск 9. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2014. – С. 9–18.

5. *Маковей Є.О.* Пантелеймон Куліш про роль церкви у розвитку слов'янських народів / Є.О. Маковей // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: Зб. Наукових праць. – Випуск 13. – К., 2015. – С. 205–210.

Статті у зарубіжних фахових виданнях

6. *Маковей Eugene.* Political culture and mentality of polish people in the interpretation of Panteleimon Kulish / Makovei Eugene. // Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal. – 2015. – Vol. 3. – P. 133–146.

Статті в інших фахових виданнях, матеріали конференцій

7. *Маковей Є.О.* Наполеон та війна 1812 року в оцінці Пантелеймона Куліша / Є.О. Маковей // Вітчизняна війна 1812 р. і Україна: погляд крізь війки / Тези доповідей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – С. 79–81.

8. *Маковей Є.О.* Мовна ідентичність у слов'янознавчих уявленнях П. Куліша / Є.О. Маковей // Драгоманівські історичні студії. Матеріали конференцій. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013. – С. 159–165.

9. *Маковей Є.О.* Історіографічна спадщина Пантелеймона Куліша / Є.О. Маковей // Матеріали VII – VIII наукових семінарів «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної свідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.» – К., 2013. – С. 293–301.

10. *Маковей Є.О.* «Що ж, як не ту вони в мене старовину побачать, котору звикли собі по книжках ви образати?» Пантелеймон Куліш і його історіографічний доробок / Є.О. Маковей // Історія в школі. Науково-методичний журнал. – № 3. – К., 2013. – С. 12–15.

11. *Маковей Є.О.* Епістолярне спілкування Т. Шевченка і П. Куліша / Є.О. Маковей // Т.Г. Шевченко крізь два століття: людина, творець, символ: матеріали круглого столу, м. Київ, 11 березня 2014 р. / редкол.: О.П. Реєнт та ін. – К.: Інститут історії України, 2014. – С. 101–109.

12. *Маковей Є.О.* Порівняльний аналіз етнографічної та фольклористичної діяльності П. Чубинського та П. Куліша / Є.О. Маковей // Україна в

етнокультурному вимірі століть. До 175-річчя видатного українського етнографа П. Чубинського. – К., 2014. – С. 120–125.

13. *Маковей Є.О.* Політична культура польського народу у рецепції Пантелеймона Куліша / О.Є.Маковей // Молодь, освіта, наука, культура і національна свідомість в умовах європейської інтеграції: Зб. матеріалів XVIII Всеукр. наук. практ. конф., Київ, 24 квітня 2015 р. у 2-х т. / Ред. кол.: І.І. Тимошенко (відп. ред.) та ін. – К.: Вид-во Європейського університету. – Т2 – С. 253–257.

Анотації

Маковей Євгеній Олегович. Слов'янознавчі погляди Пантелеймона Куліша. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. – Київ, 2016.

Дисертація присвячена комплексному вивченню поглядів і рефлексій Пантелеймона Куліша щодо різних аспектів історії слов'янських народів. Автор з'ясував об'єктивні та суб'єктивні фактори, що впливали на еволюцію ідейного поля мислителя, формування його поглядів на роль слов'янських ідентичностей (мова, історія, культура та релігія) у процесі націогенези.

На основі аналізу історичних праць українського мислителя другої половини XIX ст. висвітлено його наукове бачення розвитку політичної історії польського, російського народів, ключові характеристики політичної культури та ментальності представників західної та східної гілки слов'ян.

Констатовано, що Пантелеймон Куліш чітко відокремлював український, польський та російський народи, наполягав на їхньому гармонійному співіснуванні за умов політичної та національно-культурної рівноправності.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, слов'янознавчі погляди, слов'янські народи, українські землі, козацтво, українсько-польські відносини, українсько-російській відносини, російське великодержавництво.

Маковей Евгений Олегович. Славяноведческие взгляды Пантелеймона Кулиша. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2016.

Диссертация посвящена комплексному изучению взглядов и рефлексий Пантелеймона Кулиша относительно различных аспектов истории славянских народов. Автор выяснил объективные и субъективные факторы, повлиявшие на эволюцию идейного поля мыслителя, формирование его взглядов на роль славянских идентичностей (язык, история, культура и религия) в процессе формирования наций.

На основе анализа исторических трудов украинского мыслителя второй половины XIX века раскрыто его научное видение развития политической истории

польского, русского народов, ключевые характеристики политической культуры и ментальности представителей западной и восточной ветви славян.

Констатировано, что Пантелеймон Кулиш четко отделял украинский, польский и российский народы, настаивал на их гармоничном сосуществовании в условиях политического и национально-культурного равноправия.

Ключевые слова: Пантелеймон Кулиш, славяноведческие взгляды, славянские народы, украинские земли, украинско-польские отношения, украинско-российские отношения, российское самодержавие.

Makovei Eugene. Panteleimon Kulish's slavonic views. – Manuscript.

The thesis for a Candidate's scientific degree in historical sciences, speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2016.

The thesis is based on the study of sources and scientific heritage of Panteleimon Kulish and studied his views and reflections on various aspects of the history of the Slavic people are studied. Historiographic analysis showed that previous studies of Ukrainian scientists did not fully represent Kulish's historical views on various aspects of the past of the Slavic peoples, their genesis of the nation process.

Considerable part of the research is devoted to the study of objective and subjective factors that influenced the formation of philosopher's ideological area. An important place among these factors took family education, support of the early scientific, literary, social and cultural undertakings of the intellectual elite of Dnepr Ukraine, special access to the study of primary sources, foreign scientific assignments and extensive scientific relations.

We analyzed the content of works of Ukrainian historian in the thesis and singled out the component of Slavic knowledge. In his scientific heritage Kulish perceived history of nation as a kind of moral and aesthetic system and relations with different ethnical communities were held within it.

Historian's views on the role of language, history, culture and religion on the formation of the Slavic peoples were analyzed. Special attention is devoted to the influence of these categories on the Ukrainian people. Kulish considered that language and literature based on it is the basis of formation national and cultural identity. The scientist rejected artificially heroic history, he was interested in the positive experience of the past, which should have been used for nation building. Kulish singled out the influence of the Catholic and Orthodox churches among the factors of political and cultural development of the Slavic peoples. Their organizational principles, dogmas and style of interaction with the community in different ways influenced the national consolidation of Slavic people.

The study revealed the Kulish's perception of political nature of the autocratic Russia, his interpretation of certain historical milestones in the development of the Russian people, described the historian's views on the essence of Ukrainian-Russian inter-ethnic relations, mutual perception of both East nations. Panteleimon Kulish noted that Russian autocracy pursued a deliberate policy of forming Russian national and imperial identity. Along with the fact that Ukrainian historian of the nineteenth century was arguing Ukrainian nationhood, he didn't try to destroy the spiritual unity between East nations,

which didn't meet in Kievan Rus. The Eastern unity was based on equal cultural development, restored balance of the rights of South (Ukraine) and North Rus (Russia).

Highlighted P. Kulish's views on the development of the political history of the Polish people, singled out the key features of its political culture and mentality. In his works Ukrainian historian explained the reasons for the different national, religious and socio-economical contradictions that led to the decline of the Polish state. Considering the features of the Polish people, thinker consistently proved the fallacy of identifying Poles and Ukrainians, substantiated the national distinctiveness of both Slavic nations and tried to find the ways of understanding the future between the Poles and Ukrainians. The thesis states that many of the ideas and thoughts expressed by Kulish about the political culture, the mentality of the Slavic peoples are still relevant and can be used in projections interstate and international relations.

Keywords: Panteleimon Kulish, the views of Slavonic, Slavic people, Slavic identity, the Ukrainian land, the Ukrainian-Polish relations, Ukrainian-Russian relations, Russian autocracy.